

SULTAN İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Altı Aylık Hakemli Kısa Makale, Araştırma ve İnceleme Dergisi

Vol./Cilt: 1, Issue/Sayı: 1, ss. 54-68, December/Aralık 2023

Mushaf Kitâbetinde Hattat Tasarrufları*

Clerk Errors Problem in Mushaf Spelling

Abdullah Refik Acar¹ Ali Rıza Gül²

Öz

Bu makalenin konusu, Hz. Peygamber döneminde yazılmasından başlamak üzere Hz. Osman döneminde istinsah edilmesi ile başlayan ve Abbâsîlerin ilk dönemlerinde Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî'nin (öl. 175/791) yaptığı çalışmalar ile son şeklini bulan Mushaf yazımı ve okumaya katkı sağlayan hareke, nokta vb. işaretlerdir. İsminin bir tecellisi olarak dünya üzerinde en çok okunan kitap olan Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'e vahyedilmeye başladığı ilk andan itibaren öncelikle ezberlenmek suretiyle kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Başta Hz. Peygamber'in kendisi ve akabinde de sahabe tarafından ezberlenmek suretiyle ilk tescili sağlanan Kur'ân'ın, yazı konusunda mahir sahabilerin marifetiyle satırlara da aktarılacak başka bir surette de tescil edilmesi sağlanmıştı. Kur'ân ilimleri kitâbiyatında "vahiy kâtipleri" olarak söz edilen bu ilk dönem hattatları bugünkü şekil ve teknikle olmasa da Kur'ân'ı baştan sona çeşitli malzemeler üzerine yazmak suretiyle kayıt altına almışlardır. Başlangıçta bir kitap haline getirilmemiş olan bu yazılı malzemeler Hz. Ebûbekir döneminde derlenip bir araya getirilmiş ve nihâyetinde Hz. Osman döneminde tekrardan yazdırılmak suretiyle Mushaf haline getirilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in ilk olarak yazıldığı ve daha sonra istinsah edildiği dönemlerde Arap yazısı, iskeleti benzer harfleri birbirinden ayıracak noktalar ve okumayı kolaylaştıracak hareketlerden yoksundu. Birçok âyetin farklı şekillerde okunmasının yolunu açan bu durum, okuryazar olan Araplar arasında bile ihtilaflara neden olmuştur. Arap olmayanlar ise Arapçanın dil özelliklerine vakıf olmamaları hasebiyle Kur'ân okumada Araplara nazaran çok daha büyük güçlüklerle karşılaşmışlardır. Müslümanlar arasında önemli bir problem haline gelen bu meselenin çözümüne katkı sağlamak üzere Kur'ân'a öncelikle i'râbı gösteren işaretler konulmuş, akabinde yazılışı birbirine benzeyen harfler birbirinden farklı nokta konfigürasyonlarıyla kendilerine has formlara kavuşturulmuş, son olarak da Kur'ân metninin tamamen harekelenmesi ile kırâati kolaylaştırmaya matuf hattat tasarrufları ile metin günümüzdeki şekline kavuşturulmuştur. Ancak mushaf metni üzerinde gerçekleştirilen hattat tasarrufları her zaman kırâati kolaylaştırmaya matuf olmamıştır. Halîl b. Ahmed'in Kur'ân'ın klasik formu üzerinde harekeleme çalışmasını yaptığı dönemde Arap yazı sanatında da yazının estetik yönünü

* Araştırma Makalesi / Research Article, Geliş Tarihi / Date Received: 20.12.2023, Kabul Tarihi / Date Accepted: 24.12.2023, Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2023.

¹ DİB Mushafları İnceleme ve Kırâat Kurulu Üyesi, E-Mail: arefikacar@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2165-3073>

² Prof. Dr., ESOGÜ İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, E-Mail: argul@ogu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5194-3223>

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Acar, Abdullah Refik – Gül, Ali Rıza. "Mushaf Kitâbetinde Hattat Tasarrufları". *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 1/1 (Aralık. 2023), 54-68. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10428318>

önceleyen bazı gelişmelere tanık olunmuştur. Özellikle hicrî ikinci asırdan başlamak üzere Arap yazı sanatında ortaya konan yenilikler Mushaf yazımında estetiğe yönelik hattat tasarruflarının önünü açmıştır. Sistemli bir hale gelinceye kadar yaklaşık beş asır devam eden bu gelişme süreci yazının estetik yönüne üst düzey katkı sağlamış olmasına rağmen maalesef zaman içerisinde estetik kaygısının baskın hale gelmesiyle kırâatte kolaylık sağlamak yerine zaman zaman yanlış okumalara yol açabilen kompozisyonların oluşmasına da sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Mushaf, Vahiy Kâtibi, Kırâat, Noktalama ve Harekeleme, Hattat tasarrufları

Öne Çıkanlar

- Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber döneminde vahiy kâtiplerine yazdırılmıştır.
- Kur'ân-ı Kerîm hem ezberlenmek hem de yazmak suretiyle tescil edilmiştir.
- Kur'ân-ı Kerîm'in yazıldığı dönemdeki yazı harekesiz ve noktasız bir yazıdır.
- Erken dönem hattat tasarrufları Kur'ân okumayı kolaylaştırmayı hedeflemektedir.
- Hat sanatındaki gelişmeler yazıda estetik kaygıyı ön plana çıkarmıştır.

Abstract

The subject of this article are this article are the diacritical mark, dots, etc. That contributed to reading and Mushaf style of writing written during the Prophet's period, copied during the Ottoman period, given the last form by Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (d. 175/791), during the early Abbasid era. The Holy Quran, which is the most read book in the world as a manifestation of its name, began to be recorded by memorizing since the first moment it was revealed to the Prophet. The Quran, which was first recorded by memorization by the Prophet himself and then by his companions, was recorded in another way by writing on the lines with the help of the companions who were skilled in writing. These early calligraphers, who are referred to as "revelation scribes" in the Quranic sciences literature, recorded the Qur'an from beginning to end by writing on various materials, although not in today's form and technique. These written materials, which were not initially compiled into a book, were compiled and brought together during the reign of Abu Bakr and eventually were rewritten and turned into Mushaf during the reign of Osman. At the time when the Holy Quran was first written and later copied, the Arabic script lacked the dots to distinguish similar letters and the marks that would make it easier to read. This situation, which paved the way for many verses to be read in different ways, caused conflicts even among literate Arabs. Non-Arabs, on the other hand, encountered much greater difficulties in reading the Quran than Arabs as they were not familiar with the linguistic features of Arabic. In order to contribute to the solution of this issue, which has become an important problem among Muslims, first of all, signs indicating i'rab were placed in the Quran, and then letters with similar spellings were given their own forms with different dot configurations, finally by completely activating the text of the Quran, the calligrapher's practices aimed at facilitating recitation were brought to their current form. The calligrapher's arrangements made on the text of the Mushaf were not always aimed at making the recitation easier. During the period when Halil b. Ahmed was working on the hyphenation on the classical form of the Quran, some developments were made in the art of Arabic calligraphy that prioritized the aesthetic aspect of the writing. The innovations introduced in the art of Arabic calligraphy, especially starting from the Hijri II. century, paved the way for aesthetic calligrapher practices in writing the Mushaf. Although this development process, which continued for about five centuries until it became systematic, contributed to the aesthetic aspect of the writing at a high level,

unfortunately, as the aesthetic concern became dominant over time, it also caused the formation of compositions that could sometimes lead to misreadings, instead of contributing to the ease of reading.

Keywords: *Quran, Mushaf, Revelation Clerk, Calligrapher, Recitation, Punctuation and Hemography, Calligrapher's compositions*

Highlights

- Holy Quran it was written down by the revelation scribes during the time of the Prophet.
- The Holy Quran has been registered by both memorizing and writing.
- The writing of the period when the Holy Quran was written was without any vowels or dots.
- Early calligrapher writings aim to make reading the Quran easier.
- Developments in calligraphy have brought aesthetic concern in writing to the fore.

1. Giriş

Nüzûlünden günümüze kadar her devirde ve coğrafyada mütemadiyen gelişme gösteren Mushaf yazımı, Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Peygamber'e vahyedilmesini takip eden ilk andan itibaren müslümanların ciddi manada ihtimam gösterdikleri konulardan biri olmuştur. Nazil olduğu dönemde Arap coğrafyasında kullanılmakta olan yazı şekli ile kayıt altına alınan Kur'ân âyetleri Hz. Osman döneminde istinsah edilmeye kadar bu yazı formunu muhafaza etmiştir. Emevîler döneminden başlamak üzere yazı sanatında ortaya konan yeni usuller Mushaf yazımına farklı bir boyut kazandırmış, takip eden dönemlerde ise yazıda kompozisyon ve estetiğin ön plana çıkması Mushaf yazımında hattat tasarrufu kabilinden bir takım estetik tercihlerin yolunu açmıştır. Cem' ve istinsah dönemlerinde sanatsal bir özellik arz etmeyen Mushaf yazımı takip eden dönemlerde yazıya dair bazı tekniklerin geliştirilmesi neticesinde ortaya çıkan hat sanatı ile farklı bir çehreye bürünmüş ve mütemadiyen gelişme göstererek günümüze kadar devam etmiştir.

Mushaf yazımında hattat tasarrufları birbirinden farklı zamanlarda ve iki farklı tarzda gerçekleşmiştir. Kur'ân'ın nüzulünden başlayıp Halil b. Ahmed'in gerçekleştirdiği ve günümüzde de halen kullanılan harekeleme çalışmalarının yapıldığı ilk dönemde değişik zaman ve kategorilerde hattat tasarrufu kabilinden bazı faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak, iskeletleri birbirine benzeyen harflerin ayırt edilmesini sağlamanın yanında kelimelerin sarfî ve nahvî özelliklerine işaret etmek üzere harflerin üstüne, altına ya da önüne farklı sayıda noktalar ilave edilmiş, zaman içerisinde artan noktalar da yanlış okumalara yol açınca önce noktaların renklendirilmesi cihetine gidilmiş son olarak da günümüzde de kullandığımız hareke sistemine geçilmiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen hattat tasarruflarının ana teması Kur'ân okumada kolaylığın sağlanması ve yanlış okumaların önlenmesidir.

İshak b. Hammâd el-Kâtib ile başlayan³ ve günümüze kadar devam eden süreçte Mushaf yazısı daha çok estetik yönüyle ele alınmış⁴ ve sonraki dönemlerde aklâm-ı sitte⁵ olarak şöhret bulan yazı stilleri Mushaf yazımında sıklıkla kullanılmıştır. Yazı sanatının estetik yönü ile alakalı olan bu tür hattat tasarrufları nitelik bakımından konumuzla ilişkili olsa da kompozisyon ve harflerin birbirine oranı gibi göze hitap

³ Nihad M. Çetin, "Aklâm-ı Sitte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/276.

⁴ M. Uğur Derman, "Hat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/428.

⁵ Aklâm-ı Sitte hakkında detaylı bilgi için bkz. Nihad M. Çetin, "Aklâm-ı Sitte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/276-280.

eden unsurlar ön planda olduğu için okumayı kolaylaştırmaktan ziyade zaman zaman okumayı güçleştirebilecek tasarruflara da zemin hazırlamıştır.

Bu makalede Mushaf imlâsında kırâat farklılıklarına delalet eden yazım hususiyetlerinden ziyade asr-ı saadetten başlamak üzere Abbâsîlerin ilk dönemlerini de kapsayan süreçte Kur'ân-ı Kerîm'in okunmasında kolaylık sağlamayı hedefleyen ve hattat tasarrufu kabilinden değerlendirilebilecek geliştirmeler hakkında bilgiler vereceğiz. Bu meyanda öncelikle Mushaf yazım süreçlerine ilişkin kaynaklarda yer alan bilgileri kısaca özetledikten sonra hattat tasarrufu olgusunun çerçevesini belirleyeceğiz. Bunun akabinde sırasıyla Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekir ve Hz. Osman dönemlerinde gerçekleştirilen Mushaf yazımı süreçlerine ve yazılan Mushaf'ların niteliklerine dair bilgiler verdikten sonra konumuzun ana teması olan kırâat kolaylığı sağlayan hattat tasarrufları bağlamında Kur'ân-ı Kerîm'in harekelenmesi, noktalanması ve vakıf işaretleri konulması hususundaki bilgileri analiz edeceğiz.

2. Mushaf Kitâbetinin Tarihî Seyri

İslâm öncesinde ve İslâmiyetin gelişini takip eden ilk yıllarda halk arasında biliniyor olmasına rağmen bir tescil vasıtası olarak revaç bulmayan yazı, Kur'ân âyetlerinin tespitinde önemli bir araç haline dönüştüğü için⁶ süreç içerisinde çeşitli gelişmeler kaydetmiştir. Vahyin başlangıç döneminde bölgede yaygın olarak kullanılan iki yazı stili olan *meşk* ve *cezm* usulleri⁷ Mushaf⁸ kitâbetinde de kullanılmış ancak kısa süre sonra bu yazı stillerinden düzenli, geometrik yapısıyla ön plana çıkan *cezm* stili Mushaf kitâbetine has yazı haline dönüşmüştür. Vahyin başlangıcından Emeviler dönemine kadar Mushaf kitâbetinde kullanılan bu yazı şekli zamanla kullanımdan kalkmış⁹ ve önceleri Mushaf kitâbeti dışındaki alanlarda kullanılan yuvarlak karakterli yazı kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰

2.1. Hz. Peygamber Dönemi (Nüzûl Dönemi)

Hz. Peygamber döneminde Mushaf kitâbeti bağlamında icra edilen faaliyetler nazil olan âyetlerin behemehâl kayıt altına alınmasından ibaretti. Hz. Peygamber çeşitli usullerde kendisine vahyedilen âyetleri bizzat kendi gözetimi altında vahiy kâtiplerine yazdırıyordu. Hz. Peygamber kendisine Kur'ân âyetleri nazil oldukça hemen vahiy kâtiplerinden birisini çağırıp söz konusu âyetin hangi sureye dâhil edileceğine dair bilgiyi de kendisine bildirdikten sonra yazılı olarak kayıt altına alınmasını sağlıyordu.¹¹

⁶ Hasan Elik, *Kur'an'ın Korunmuşluğu Üzerine*, (İstanbul: İFAV, 2009), 164.

⁷ Muhittin Serin, "Mushaf (Hat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 31/248-249.

⁸ Mushaf kavramı her ne kadar Hz. Osman döneminde tedavüle giren bir kavram olsa da biz sürecin tamamı için Mushaf kavramını kullanacağız.

⁹ Serin, "Mushaf (Hat)", 31/249.

¹⁰ M. Uğur Derman, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/1.

¹¹ Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Daru'l-Marife, 1972), 1/236.

Kur'an'ın nazil olmaya başladığı dönem itibariyle yazı yazmaya uygun kâğıt ve benzeri malzemenin olmayışı ya da çok kısıtlı oluşu nedeniyle¹² bu dönemde kitaplaşmış veya düzenli sayfalar halinde yazılmış bir materyalden bahsetmek mümkün değildir.¹³ Lakin bu durum Kur'an âyetlerinin ilk andan itibaren yazıyla kayıt altına alındığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Zira insanlığın elinde bulunan en sağlam metin olan Kur'an¹⁴ Hz. Peygamberin sağlığında ve bizzat onun gözetiminde yazıyla kayıt altına alınmıştır.¹⁵ Ancak yazılan bu âyetler, Hz. Peygamber'e vahyin hala devam ediyor olması ve daha önceden yazıya geçirilmiş âyetlerden bazılarının tamamen ya da kısmen nesh edilmesi ihtimaline bağlı olarak bir kitap halinde tescil edilmemiştir.¹⁶

2.2. Vahiy Kâtipleri

Geçmişte ve günümüzde telif edilen tüm kaynaklar, nazil olan Kur'an âyetlerinin bizzat Hz. Peygamber'in gözetiminde sahabeden yazı yazma konusunda yetkin bazı kimselere yazdırıldığı hususunda görüş birliği içerisindeyler.¹⁷ Hz. Peygamber gerek Mekke'de gerekse Medine'de birçok kimseye vahiy kâtipliği görevi vermiştir. Konu ile ilgili kaynaklarda vahiy kâtiplerinin sayısı hususunda farklı bilgiler yer almaktadır. Hz. Peygamber dönemindeki idari yapıya dair oldukça geniş malumat ihtiva eden *Terâitbü'l-idâriyye* adlı eserde vahiy kâtiplerinin sayısına dair 23 ile 43 arasında değişen sayılar yer almaktadır.¹⁸ Vahiy kâtipliği müessesesine dair yazılmış kapsamlı eserlerden biri olan *Küttâbü'n-Nebî*'de ise 61 sahabinin ismi zikredilmekte ve kimlikleri hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.¹⁹

Konu ile ilgili kaynaklarda vahiy kâtiplerinin sayısı ile ilgili olarak zikredilen farklı sayılar şundan kaynaklanmaktadır: Hz. Peygamber kendisine nazil olan âyetleri yazdırmanın dışında mektup, ahitname, ganimet kayıtları ve diğer idari işlerinde de bazı kimselere kâtiplik görevi vermişti. Ancak hangi kâtibin hangi yazım işinde istihdam edildiği tam olarak ayırt edilemediği için kaynaklar zaman zaman bu isimlerin tamamını Kur'an âyetlerinin yazımı bağlamında vahiy kâtibi olarak değerlendirip belli sayıları ifade etmişlerdir.

Hz. Peygamber Mekke ve Medine dönemlerinde farklı birçok kimseyi vahiy kâtibi olarak tayin etmiştir. Hicretten önceki dönemde ilk vahiy kâtibi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (öl. 36/656), hicretten sonraki dönemde ise Übeyy b. Ka'b'dır (öl. 33/653).²⁰ Bunların dışında başta dört

¹² Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 63-64.

¹³ Abdülvahap Kösesoy, *el-İntisar Bağlamında Kur'an'ın Metinleşme Süreci* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 96.

¹⁴ Ziya Şen, "Kur'an-ı Kerim'in Yazılması", *Diyanet İlmî Dergi* 46/1 (Ocak-Şubat-Mart 2010), 51.

¹⁵ Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 65-67.

¹⁶ M. Suat Mertoğlu, "Vahiy Kâtibi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/447.

¹⁷ Kösesoy, *el-İntisar Bağlamında Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, 98.

¹⁸ Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Kettânî, "et-Terâitbü'l-idâriyye", (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 1/210.

¹⁹ Muhammed Mustafa A'zamî, *Küttâbü'n-Nebî* (Riyad: et-Tibae el-Arabiyye es-Suûdiyye, 1981), 3-111.

²⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerh-u Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: yy., ts.), 9/19.

halife olmak üzere Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665 [?]), Abdullah b. Erkam (öl. 644-656), Abdullah b. Sa'd (öl. 36/656-57), Muâz b. Cebel (öl. 17/638), Zübeyr b. Avvâm (öl. 36/656), Saîd b. As (öl. 59/679), Ebân b. Sa'id (öl. 13/634), Halid b. Saîd (öl. 14/635 [?]), Şürahbil b. Hasene (öl. 18/639), Talha b. Ubeydullah (öl. 36/656), Mugîre b. Şu'be (öl. 50/670), Huzeyfe b. Yemân (öl. 36/656), Abdullah b. Revâha (öl. 8/629), Sâbit b. Kays b. Şemmâs (öl. 12/633), Hâlid b. Velîd (öl. 21/642), Muaviye b. Ebî Süfyan (öl. 60/680) ve Amr b. As (öl. 43/664) gibi sahâbiler değişik zamanlarda vahiy kâtibi olarak görev yapmış sahâbilerden bazılarıdır.²¹

2.3. Hz. Ebûbekir Dönemi (Kur'ân'ın Cem'i)²²

Hz. Peygamberin vefatından sonra halife seçilen Hz. Ebûbekir döneminde Mushaf kitâbeti bağlamında yapılan en önemli faaliyet, Hz. Peygamber döneminde yazılan ve henüz kitap haline getirilmemiş olan Kur'ân sayfalarının bir araya getirilmesidir.²³ Her ne kadar farklı kaynaklarda yer alan rivâyetlerde Kur'ân'ın Hz. Peygamber döneminde cem' edildiğine dair rivâyetler yer alsa da genel kanaat cem' faaliyetinin Hz. Ebûbekir döneminde gerçekleştiği yönündedir. Buna göre Yemâme savaşında çok sayıda hafız sahâbinin şehit olması sebebiyle Hz. Ebûbekir Zeyd b. Sâbit'e Kur'ân'ı cem' etme görevini vermiş o da kendisine getirilen yazılı materyallerden ve hafız sahâbilerin nakillerinden şahitler huzurunda Kur'ân'ın cem' edilmesi faaliyetini icra etmiştir. Vefatına kadar Hz. Ebûbekir'in yanında kalan bu Mushaf daha sonra Hz. Ömer'e, ondan da kızı Hz. Hafsâ'ya intikal etmiştir.²⁴

Hz. Ebûbekir döneminde gerçekleşen bu faaliyet genel itibariyle yazılı materyalin bir araya toplanıp derli toplu bir kitap haline getirilmesinden ibarettir. Cem' faaliyeti esnasında yazıya dair hiçbir farklı tasarrufta bulunulmamış, Hz. Peygamberin vahiy kâtiplerine imlâ ettirdiği şekil muhafaza edilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde Mushaf kitâbetinde herhangi bir surette hattat tasarrufundan söz etmek mümkün değildir.

2.4. Hz. Osman Dönemi (Mushaf'ın İstinsahı)

Mushaf kitâbeti aşamalarındaki bir diğer önemli safha Hz. Ebûbekir döneminde cem' edilen Mushaf'ın Hz. Osman döneminde çoğaltılarak (istinsah) değişik beldelere gönderilmesidir. Özellikle Hz. Ömer döneminden başlamak üzere fetihlerin çoğalması ve değişik milletlerin İslam dinini kabul etmesi ile birlikte Kur'ân-ı Kerîm'in okunması sırasında bir takım problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Zira İslâm orduları tarafından fethedilen yerlerin büyük çoğunluğu Arapçanın dışındaki dillerin konuşulduğu bölgelerdi. Arap dilinin kurallarını bilmeyen ve yedi harf olgusu çerçevesinde şekillenen kırâat farklılıkları konusunda da yeterli bilgiye sahip olmayan bu kimseler şahit oldukları değişik kırâat vecihleri karşısında bazen

²¹ Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: yy., 1960), 2/80.

²² Cem' kavramı Kur'an-ı Kerim'in Hz. Ebubekir döneminde kitap haline getirilmesini ifade etmek üzere kullanılsa da Kur'an'ın tamamen ezberlenmesi için de Cem' kavramı kullanılır.

²³ Ebubekir Abdullah b. Süleyman b. El Aş'es es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Ebû Üsâme Selim b. Hilâlî (Kuveyt: Müesseset-ü Guras, 2006), 140.

²⁴ Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 14-149.

tereddüde düşüyor bazen de yalnızca kendi kırâatlerinin doğru olduğu iddiasıyla diğer okuyuş şekillerini reddediyorlardı.²⁵

Hız. Osman döneminde Kur'ân kırâati konusunda ortaya çıkan problemler yalnızca İslâm'a yeni giren milletlerin nezdinde cereyan eden bu hadiselerden ibaret değildi. Aynı şekilde aslen Arap olan ancak kırâat farklılıkları konusunda yeterli bilgiye sahip olmayan Irak, Basra ve Kûfe gibi bölgelerde yaşayan kimseler de ilk defa duydukları kırâat vecihleri karşısında aşırı tepki verip işi çatışmaya kadar vardırabilmiş, hatta kendilerinden farklı kırâat vecihleri ile Kur'ân okuyanları tekfir edecek kadar ileri gitmişlerdi. Müslümanlar arasında Kur'ân kırâati çerçevesinde ortaya çıkan bu şiddetli ayrılığı bizzat müşahede eden Huzeyfe b. Yemân bu hassas ve riskli durumu behemehâl halife Hız. Osman'a ileterek İslam ümmeti arasında fitne unsuru olan bu meselenin çözümlenmesi hususunda ilk girişimleri başlatmıştır.²⁶ Yaşanan bu gelişmeler karşısında oldukça endişelenen Hız. Osman daha önce Hız. Ebûbekir döneminde icra edilen cem' faaliyetini gerçekleştiren Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında bir heyet oluşturmak suretiyle istinsah faaliyetini başlatmıştır. Heyetin birkaç yıl süren çalışması neticesinde yazılan Mushaflar genel itibarıyla Mesâhif-i Osmâniyye olarak adlandırılmıştır.²⁷ Çoğaltılan bu Mushafların bir tanesi Medine'de bırakılmış diğerleri ise değişik İslâm beldelerine gönderilmiştir. Hız. Osman'ın kendisi için ayırdığı ve dolayısıyla Medine'de bıraktığı Mushaf "İmam Mushaf"; diğer beldelere gönderdiği Mushaflar ise "Mesahifü'l-Emsar" olarak meşhur olmuşlardır.²⁸ Sayıları hakkında tam bir mutabakat olmasa da genel kabule göre istinsah edilen Mushaflar Mekke, Şam, Kûfe, Yemen, Bahreyn ve Basra'ya gönderilmiştir.²⁹

2.4.1. Cem' ve İstinsah Faaliyetleri Arasındaki Farklar

Kur'ân-ı Kerîm'in cem' edilmesi ve akabinde gerçekleştirilen istinsah faaliyetine dayanak teşkil eden problemler ve bu problemlerin Hız. Ebûbekir ve Hız. Osman döneminde Mushaf kitâbeti bağlamında yapılan çalışmalara yansımaları hususunda şunları söyleyebiliriz: Hız. Ebûbekir döneminde icra edilen cem' faaliyetinde Kur'ân metninin kaybolma riski ön planda iken, Hız. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyetinde ise gerek kırâat gerekse imlâ konusunda ortaya çıkan ve şiddete varan ihtilafların giderilmesi ve herkesin üzerinde mutabakat sağlayacağı bir Mushaf yazımı öncelenmiştir.³⁰ Hız. Ebûbekir döneminde gerçekleştirilen cem' faaliyetinde Hız. Peygamber döneminde vahiy kâtiplerine yazdırılan ancak dağınık halde bulunan âyet ve surelerin iki kapak arasında bir kitap haline getirilerek muhafaza edilmesi sağlanmıştır. Hız. Osman döneminde ise sureler Fâtiha suresi ile başlayıp Nâs suresi ile

²⁵ Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 82.

²⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Hulâsatü'l-beyân fî te'lîfi'l-Kur'ân*, çev. Yaşar Akaslan (Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 2022), 38.

²⁷ Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 87.

²⁸ Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/242.

²⁹ Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 245.

³⁰ Kösesoy, *el-İntisar Bağlamında Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, 140.

biten bir dizilişle yazılmak suretiyle bu gün kullandığımız tertip (Mushaf tertibi) oluşturulmuştur.³¹

2.4.2 Resm-i Osmânî

Hiz. Osmân tarafından istinsah ettirilen ve değişik beldelere gönderilen Mushaflarda benimsenen imlâyı ifade etmek üzere geliştirilen Resm-i Osmânî (الرسم العثماني) Hiz. Osmân'ın şahsında tüm sahabenin onayladığı bir yazı tarzıdır.³² Hiz. Osmân'ın istinsah ettirdiği Mushaflar kendilerine mahsus bir imlâyâ sahiptir ve kelimelerin imlâsı, bazı noktalarda, sonradan esasları belirlenen ve adına kıyâsî imlâ denilen yazı sistemine uymamaktadır.

2.5. Resm-i Osmânî Bağlamında Hattat Tasarrufları

Hiz. Osmân tarafından Hiz. Ebûbekir'in cem ettirdiği Mushaf esas alınarak istinsah ettirilen ve değişik beldelere gönderilen Mushaflar, bazı kelimelerin yazılmasında kıyasi imlâyâ uymayan ve Resm-i Osmânî diye tabir edilen bir imlâyâ sahiptir.³³

Hiz. Osman Mushaflarında görülen ve kıyasî imlâyâ uymadığı için hattat tasarrufu kabilinden de değerlendirilebilecek bu imlâ hususiyetleri genel itibariyle şu şekildedir:³⁴

1- Hazif: Okuyuşta seslendirilen harflerin yazıda resmedilmemesine hazif denir. Genel itibariyle Resm-i Osmânî'de uzun sesleri temsil eden “vâv”, “yâ” ve “elif” harfleri bazı durumlarda hazfedilmiştir.³⁵

Resm-i Osmânî'de hazif üç farklı şekilde uygulanmıştır.

a- Hazf-i işaret: Bahse konu kelimedede vaki olan diğer kırâat vecihlerine işaret etmek üzere yapılan hazifdir. Kıyasî imlâyâ göre تفادوهم (tüfâdûhum)³⁶ تَفْدُوهم (tefdûhum) şeklinde “elif” harfinin hazfedilmesi suretiyle yazılması hazf-i işarettir.³⁷ Farklı kırâate konu olan bu kelimeyi Nafi', Âsım, Kisâî, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb تفادوهم (tüfâdûhum) şeklinde okurken diğer kırâat imamları ise تَفْدُوهم (tefdûhum) şeklinde okumaktadır.³⁸

³¹ Maşalı, “Mushaf”, 31/242.

³² Süleyman Gür, “Hüseyin b. Ali el-Amâsî'nin Resm-i Osmanî'ye Dair Risalesi”, *Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Amasya: y.y., 2017), 1/265.

³³ Muhammet Abay, “Mushaf İmlasında Ali el-Kârî Tarzı Meselesi,” *Usûl İslam Araştırmaları*, sy. 23 (2015), 16.

³⁴ Resm-i Osmanî'nin hattat tasarrufu mu yoksa Mushaf imlâsına has bir durum mu olduğu (tevkîfi) hususu tartışmalıdır. Mushaf imlâsının tevkifi olduğunu kabul eden âlimlere göre kıyasi imlâyâ uymayan bu yazımlâr bizzat Hiz. Peygamber'in dikte ettirdiği yazım şekilleridir. Mushaf imlâsının tevkifi olduğunu kabul etmeyen âlimler ise Resm-i Osmanî'ye has bu imlâ farklılıklarının istinsahı yapan heyet tarafından geliştirilen imlâ kapsamında ortaya çıktığı görüşündedirler.

³⁵ Ebû Tahir Abdü'l-Kayyûm Abdü'l-Gafûr es-Sindî, *Safahât fî ulûmi'l-Kirâat* (yy. el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1994), 169.

³⁶ Bakara 2/84

³⁷ Ebû Dâvûd Süleyman b. Necah, *Muhtasaru't-tebyîn li hicâi't-tenzîl* (Medine: Mücemma' Melik Fehd, 2002), 1/135.

³⁸ Ahmed b. Muhammed b. Abdülğanî el-Benna, *İthâf-u fuzalâi'l-beşer bi'l-kirâati'l-erba'ate aşer* (Beyrut: Dâru'bn-u Hazm, 2010), 2/589.

b- Hazf-i ihtisar (kısaltma hazfi): Cem-i müzekker sâlim ve benzer kalıpta olan kelimelerde elif'ten sonra şedde ya da hemze gelmemiş ise bu durumda bu elifler hazfedilir. Kıyâsî imlâda العالمين şeklinde yazılması gereken kelimenin Resm-i Osmânî'de العلمين şeklinde yazılması gibi.³⁹

c- Hazf-i iktisâr: Benzerlerinden farklı olarak bazı kelimelerde kısaltma maksadıyla yapılan hazıfdir. el-Enfâl suresi 42. âyette geçen الميعاد ifadesi kıyâsî imlâyâ göre böyle yazıldığı halde Mushaf imlâsında benzer yapıdaki kelimelerden farklı olarak الميعد şeklinde resmedilmiştir. Bu kelime Enfâl Sûresinde bu şekilde resmedilmesine rağmen diğer geçtiği yerlerde kıyâsî imlâyâ uygun olarak الميعاد şeklinde resmedilmiştir.⁴⁰

2- Ziyade: Genelde illet harflerinin (çoğunlukla elif) telaffuzda seslendirilmediği halde yazıda yer almasıdır.⁴¹ Okunmayan harflerin yazıda yer bulması, benzer kelimelerin birbirinden ayrılabilmesi, harekeye ve kelimenin aslına işaret etmeye matuf bazı zaruretlardan dolayı gereklidir.⁴²

3- Bedel: Kelimede var olan harfin yerine başka bir harfin yazılması, imâleye delalet etmek üzere zaid harfin yazılması ve açık “tâ/ت” yerine kapalı “tâ/ة” yazılması gibi değişiklikleri ifade eden yazımlardır. Kıyasî imlâda الصلاة şeklinde yazılan kelimenin Mushaf imlâsında الصلوة şeklinde yazılması bu kabildendir.⁴³

4- Hemze ile ilgili yazım zaruretleri: Mushafın yazıldığı ilk dönemlerde hemzenin kendine has bir formu olmadığı için yazımı da birçok farklı etkene bağlı olarak değişiklik göstermekteydi.⁴⁴ Bunun yanında lehçeler arasındaki farklılıklardan dolayı da hemzenin yazılışı birçok açıdan farklı özellikler arz eder.⁴⁵

Buna göre hemze, kelimenin başında iken elif formunda yazılmasına karşın kelimenin ortasında ve sonunda iken ve kendisinden önceki harfe bağlı olarak değişik formlarda yazılır. Ayrıca hemze yazılırken art arda gelen iki sakin harften dolayı hazfedilebilir.⁴⁶

5- Fasl/vasl: Arapça'da muttasıl zamirler ve tek harften oluşan maâni harflerinin dışındaki tüm kelimelerin ayrı ayrı yazılması gerekir.⁴⁷ Çeşitli dilsel gereklilikler, kelimede yapılması muhtemel vakıfla alakalı durumlar ve telaffuz zaruretlerine bağlı olarak kıyasi imlâda ayrı

³⁹ Ebû Dâvûd, *Muhtasaru't-tebyîn li hicâi't-tenzîl*, 1/136.

⁴⁰ Ebû Dâvûd, *Muhtasaru't-tebyîn li hicâi't-tenzîl*, 1/136.

⁴¹ Abay, “Mushaf İmlasında Alî el-Kârî Tarzı meselesi”, 11.

⁴² Ganim Kaddûrî el-Hamed, “Resmü'l-Mushafi beyne't-ta'îlî'l-lugaviyyi ve't-tevcîhi'd-dilâliyyi”, *Mecelletü Ulûmi's-şer'iyyeti ve'l-Lugati'l-Arabiyyeti*, sy. 1 (Nisan 2016), 32.

⁴³ Hamed, “Resmü'l-Mushafi beyne't-ta'îlî'l-lugaviyyi ve't-tevcîhi'd-dilâliyyi”, 34.

⁴⁴ Ganim Kaddûrî el-Hamed, *el-Müeyesser fî ilm-i resmî'l-Mushafi ve zabtihi* (Cidde: Merkezu'd-Dirasâti ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye, 2016), 148.

⁴⁵ Hamed, “Resmü'l-Mushafi beyne't-ta'îlî'l-lugaviyyi ve't-tevcîhi'd-dilâliyyi”, 36.

⁴⁶ Ebû Bekr Abdülğanî el-Lebîb, *ed-Dürratü's-sakîle fî şerh-i ebyâtî'l-akile* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2011), 24.

⁴⁷ Hamed, *el-Müeyesser fî ilm-i resmî'l-Mushafi ve zabtihi*, 162.

yazılması gereken kelimeler Mushaf imlâsında birleşik yazılmış ya da bunun tam tersi uygulanmıştır.⁴⁸

6- Kırâatlerden birini tercih: Hz. Osman tarafından istinsah ettirilen Mushaflarda kırâat farklılıkları ayrı ayrı belirtilmemiş bahse konu kırâatlerden birine delalet eden durum yazıda saraheten ifade edilirken diğer kırâat ise bu yazımdan mülhem olarak tescil edilmiştir.⁴⁹ Örneğin, Mushaf imlâsında صراط/الصراف şeklinde yazılan kelimeyi Kunbûl ve Ruveys “sîn” harfi ile okurken diğer kırâat imamları yazıldığı şekliyle “sâd” olarak okurlar.⁵⁰

3. Kırâat Kolaylığı Sağlayan Hattat Tasarrufları

Hicrî birinci asrın sonlarından başlamak üzere İslam’a giren değişik ırktan milletler Arapçanın dil özelliklerine dair yeterli bilgiye sahip olmadıkları için Kur’ân okurken birçok hata yapıyorlardı. Haddizatında noktasız ve harekesiz yazının birbirlerine benzer kelimelerini doğru şekilde okuyabilmek için Arapçayı biliyor olmak da yeterli değildi. İşte bu sebeplerden dolayı Kur’ân-ı Kerîmin hatasız okunmasını sağlayacak bazı işaret sistemlerinin geliştirilmesi zorunlu hale gelmiştir.⁵¹

3.1. Kur’ân-ı Kerîm’in Harekelenmesi

Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere noktasız ve harekesiz olarak yazılan Mushaflarda ilk hareke çalışması Hz. Ali’nin de talebesi olan Ebu’l-Esved ed-Düelî (öl. 69/688) tarafından başlatılmıştır. Bizzat kendisinin ihdas ettiği var sayılan⁵² uygulamaya göre Mushafları harekeleme işine giren ed-Düelî bu görevi Muaviye b. Ebî Süfyan’ın hilafeti döneminde Basra valisi olan Ziyâd b. Ebîh’in (öl. 53/673) talebiyle üstlenmiştir.

Ebu’l-Esved ed-Düelî tarafından mushafın harekelenmesi daha ziyade kelimelerin i’rabına yönelikti. Kelimenin i’rabına delalet etmek üzere yazıdan farklı bir mürekkeple kelimenin üzerine nokta koymak suretiyle yapılan bu harekeleme “nakt” ya da “naktu’l-i’rab” olarak adlandırılmıştır. Düelî’nin geliştirmiş olduğu bu hareke sistemi daha sonra Halîl b. Ahmed tarafından değiştirilerek nokta yerine günümüzde kullanılan harekelerin kullanılmasına başlanmıştır.⁵³

⁴⁸ Hamed, “Resmü’l-Mushafi beyne’t-ta’lîl-lugaviyyi ve’t-tevcîhi’d-dilâliyyi”, 37.

⁴⁹ Lebîb, *ed-Dürratü’s-sakîle fî şerh-i ebyâtî’l-akîle*, 27.

⁵⁰ Benna, *İthâf*, 2/545.

⁵¹ Çetin, *Kur’an İlimleri ve Kur’an-ı Kerim Tarihi*, 92.

⁵² Arap dilinde harflerin noktalanması hususunun önceden beri bilinen bir durum olduğuna dair bilgi için bkz. Maşalı, “Mushaf”, 31/245.

⁵³ Mesut Okumuş, “Kur’an İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 18.

3.2. Kur'ân-ı Kerîm'in Noktalanması

Arap alfabesi, çoğu iskelet olarak birbirine benzeyen yirmi sekiz aslî harften⁵⁴ oluşmaktadır.⁵⁵ Hz. Osman döneminde istinsah edilen mushaflar da dâhil olmak üzere ilk mushaflar benzer yapıdaki harfleri birbirinden ayırmaya yarayan işaretlere sahip değildi. Her ne kadar Araplar harfleri her hâlükarda birbirinden ayırabiliyorsa da diğer milletler bu konuda yeterli bilgi sahibi olmadıkları için Kur'ân okurken sık sık hataya düşebiliyorlardı. Bu sebepten dolayı mushaflardaki harekeleme faaliyetinden kısa bir süre sonra benzer harflerin noktalanmak suretiyle birbirinden ayrılması sağlanmıştı.

Kaynaklarda “i'cam” ya da “naktu'l-i'cam” olarak söz edilen bu uygulamayı kimin başlattığı konusunda tam bir mutabakat yoktur. Kimi âlimler bu uygulamayı Nasr b. Âsım'ın (öl. 89/708 [?]) yaptığını iddia ederken diğer bir grup âlim ise harflerin noktalanması görevini Yahya b. Ya'mer'in (öl. 89/708 [?]) ifa ettiği kanaatindedirler.⁵⁶

3.3. Kur'ân-ı Kerîm'e Vakıf İşaretlerinin Konulması

Temelde kırâat ilminin konularından biri olan vakıf ve ibtidâ olgusu, anlam ihlallerine veya anlam kaymalarına yol açmadan Kur'ân okuyabilmenin temel şartlarından biridir. İlk dönem mushaflarda yer almayan duraklar, Arapça bilmeyenlerin veya yetersiz miktarda Arapça dilbilgisi müktesebatına sahip kimselerin Kur'ân okumasına katkı sağlamak amacıyla mushaflarda özel işaretlerle gösterilmiştir. İlk olarak Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî (öl. 560/1165) tarafından ihdas edilen vakıf işaretleri daha sonra İbn Ebî Cuma el-Hebtî (ö. 930/1524) tarafından farklı şekiller eklenerek tekrar edilmiştir. Matbuat dönemi Mushaflarından olan Muhallilâtî, Haddâd ve Medine mushaflarında ise çeşitli farklılıklarla temayüz eden vakıf işaretleri kullanılmıştır.⁵⁷

4. Sonuç

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'ân-ı Kerîm'in muhafazası sadedinde İslâm dünyasında çok ciddi çabalar ortaya konmuştur. Râşid halifeler dönemi başta olmak üzere Mushaf kitâbeti üzerine oldukça önemli çalışmalar yapılmış, takip eden dönemlerde de Mushaf'ın niceliğine yönelik çabalar hız kazanmıştır. Bu çerçevede ilk olarak Hz. Ebûbekir'in halifeliği döneminde, daha önce değişik türde malzemeler üzerine yazılmış ancak bir kitap haline getirilmemiş olan materyaller tekrardan yazdırılmak suretiyle bir kitap haline getirilmiştir. Hz. Peygamber sonrası dönemde Kur'ân-ı Kerîm'in ilk kez bir kitap haline getirilmesi oldukça önemlidir. Zira

⁵⁴ Mehmet Maksudoğlu, *Arapça'yı Öğreten Kitap* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 7.; A. Cüneyt Eren, *Kolaylaştırılmış Arapça Grameri Sarf* (İstanbul: Rağbet yayınları, 2016), 11.

⁵⁵ Harfler için belirtilen bu sayı harflerin yazıda kullanımları açısından öngörülen sayıdır. Kırâatte ya da genel olarak okumada ya da konuşmada kullanılan harf sayısı hakkında kırâatçiler ve dilciler arasında farklı sayıları ifade eden değişik görüşler mevcuttur.

⁵⁶ Okumuş, “Kur'an İmlasının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, 22.

⁵⁷ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kırâat İlmi* (Ankara: OTTO, 2016), 143.

bu şekilde hem daha önce ezberlenmek suretiyle koruma altına alınmış olan Kur'ân âyetlerinin kaybolmasına yönelik fiziki bir önlem alınmış hem de Hz. Peygamber döneminde yazılmış olan âyetlerde var olan kırâat farklılıkları tespit edilip belli bir düzen dâhilinde yazıya aktarılmıştır. Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde yaşanan bazı gelişmeler Mushaf kitâbeti konusunu yeni bir boyuta taşımıştır. İslam coğrafyasının fetihler sonucu genişlemesine bağlı olarak değişik beldelerde farklı kırâatler ön plana çıkmış ve hem namazda hem de namaz dışında sıklıkla bu kırâatler tercih edilmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak diğer kırâat vecihleri hakkındaki malumat zaman içerisinde unutulup gitmiştir. Böyle bir ortamda değişik kırâat vecihlerini duyan kimseler Kur'ân'ı koruma refleksiyle bu kimselere karşı çıkmış hatta muhataplarına dinden çıkma suçu bile isnad edebilmiştir. Toplumda ciddi ayrışmalara sebep olan bu problemin izalesi sadedinde Hz. Ebûbekir döneminde cem edilip kitap haline getirilmiş olan Kur'ân âyetleri değişik İslam beldelerinde takip edilen kırâat vecihlerini ihtiva edecek şekilde istinsah ettirilip ilgili beldelelere gönderilmiş ve böylece toplumda yaşanabilecek ciddi sorunların önüne geçilmiştir.

Gerek Hz. Peygamber döneminde gerekse râşid halifeler döneminde Mushaf kitâbeti ile alakalı olarak gerçekleştirilen faaliyetler daha ziyade Kur'ân-ı Kerîm'in muhtevasına ve bu muhtevanın muhafazasına yönelik faaliyetlerden ibaretti. İslâm coğrafyasının genişlemesi neticesinde Arap olmayan milletlerin İslâm'a girmesi Kur'ân kırâati bağlamında başka sorunları da beraberinde getirmiştir. Esas itibarıyla noktasız ve harekesiz bir şekilde kayıt altına alınmış ve Hz. Osman döneminde de bu şekliyle istinsah edilmiş olan Mushaf, Arapların geneli tarafından rahatlıkla okunabiliyordu. Ancak Arapların dışındaki milletlerin bu özel yazı türünü bazı yardımcı işaretler olmadan doğru okuması çoğunlukla mümkün olmuyor hatta zaman zaman âyetin ifade ettiği anlamın tam tersi olan bir anlama delalet eden okuyuşlar söz konusu olabiliyordu. Tüm bu problemlerin izalesi için öncelikle Kur'ân'ın Arap olmayan milletler tarafından doğru okunmasına katkı sağlayacak harekeleme ve noktalama işlemleri zaruri hale gelmiştir. Bu meyanda ilk olarak iskeleti birbirine benzeyen harflerin noktalar yardımıyla birbirinden ayrılması ve ayrıca kelimelerin sarfî ve nahvî özelliklerine delalet eden hususiyetlerinin değişik nokta varyasyonlarıyla ifade edilmesi cihetine gidilmiştir. Benzer harflerin birbirinden ayrılmasını sağlamanın yanında kelimelerin tek başına ya da cümle içindeki durumlarına göre harekelenmesini ifade eden noktalar şeklinde iki kategoride şekillenen bu faaliyet ilk aşamada Kur'ân okumada ciddi kolaylıklar sağlamıştır. Ancak daha sonra benzer harfleri ayıran noktalarla i'rab için konulan noktaların birbirine karışması neticesinde de okuma hataları oluştuğu için i'rab için konulan noktalar terk edilerek bu gün kullandığımız hareke sistemi geliştirilmiştir. Takip eden dönemlerde ise günümüzdeki Mushaflarda asıl unsur haline dönüşen cüzlere, hizblere, tahmislere ve ta'sirlere ayırma gibi sayfa düzenine dair çabalar hız kazanmış ayrıca yazının sanatsal yönüne ve yazı malzemesinin geliştirilmesine dair dikkat çekici gelişmeler sağlanmıştır.

Her ne kadar konumuzun çerçevesi okumaya katkı sağlayan hattat tasarrufları olsa da Mushaf kitâbetinde hattat tasarrufları türünden çabalar her zaman Kur'ân okumayı

kolaylaştırmamıştır. Emevîler döneminden başlamak üzere yazı sanatında yaşanan gelişmeler ve buna paralel olarak bazı estetik zorunlulukların kompozisyonunda asli unsur haline gelmesi bazen okumayı daha da zor hale getirebilmiştir. Arşivlerde muhafaza edilen birçok Mushaf örneğinde de müşahede edildiği üzere çoğunlukla yazı muhtevadan daha fazla önemsenmiş, buna bağlı olarak da zaman zaman okunması güç hatta imkânsız Mushaflar yazılabilmektedir. Özellikle sanatsal Mushaf yazımlarında okunabilirlikten ziyade harflerin yazılışına dair oranlar ve hareketlerin satır düzenindeki istifleniş ön planda olduğu için bu türden olan hattat tasarrufları ilk dönem tasarrufların aksine okumayı zorlaştırmıştır. Mushaf kitâbetinin bir başka yönünü ifade eden bu hususun ayrı bir akademik çalışmaya konu edilmesi ve tüm yönleriyle ele alınmasının daha faydalı olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Küttâbü'n-Nebî*. Riyad: et-Tıbae el-Arabiyye es-Suûdiyye, 1981.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Hulâsatü'l-beyân fi te'lîfi'l-Kur'ân*. çev. Yaşar Akaslan. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Benna, Ahmed b. Muhammed b. Abdülganî. *İthâf-u fuzalâi'l-beşer bi'l-kirâati'l-erba'ate aşer*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'bn-u Hazm, 2010.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an ilimleri ve Kur'an-ı Kerim tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Çetin, Nihad M.. "Aklâm-ı Sitte". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/276-280. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said. *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*. thk. İzzet Hasen. Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1986.
- Derman, M. Uğur. "Hat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/427-437 İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Derman, M. Uğur. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/1-3 İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Necah, *Muhtasarü't-tebyîn li hicâi't-tenzîl*. Medine: Mücemma' Melik Fehd, 2002.
- Elik, Hasan. *Kur'an'ın Korunmuşluğu Üzerine*. İstanbul: İFAV, 2009.
- Eren, A. Cüneyt. *Kolaylaştırılmış Arapça Grameri Sarfı*. İstanbul: Rağbet yayınları, 2016.
- Hamed, Ganim Kaddûrî. *el-Müeyesser fi ilm-i resmi'l-Mushafi ve zabtihi*. Cidde: Merkezu'd-Dirasâti ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye, 2016.
- Hamed, Ganim Kaddûrî. "Resmü'l-Mushafi beyne't-ta'lîli'l-lugaviyyi ve't-tevcîhi'd-dilâliyyi". *Mecelletü Ulûmi's-şer'iyyeti ve'l-Lugati'l-Arabiyyeti* 1 (Nisan 2016), 20-80.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed. *et-Terâtibü'l-idâriyye*. 5 cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Kösesoy, Abdülvahap. *el-İntisar Bağlamında Kur'an'ın Metinleşme Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Lebîb, Ebû Bekr Abdülganî. *ed-Dürratü's-sakîle fi şerh-i ebyâti'l-akîle*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2011.
- Maksudoğlu, Mehmet. *Arapça'yı Öğreten Kitap*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.

- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/242-248. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kırâat İlmî*. Ankara: OTTO, 2016.
- Abay, Muhammet. "Mushaf İmlasında Ali el-Kârî Tarzı Meselesi". *Usûl İslam Araştırmaları* 23 (2015), 7-44.
- Okumuş, Mesut. "Kur'an İmlasının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 5-37.
- Özkafa, Fatih. "Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitâbetinin Tarihi Seyri". *Marife* 3 (Kış 2010), 307-326.
- Serin, Muhittin. "Mushaf (Hat)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/248-254 İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Sertoğlu, M. Suat. "Vahiy Kâtibi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/447-449 İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sicistanî, Ebubekir Abdullah b. Süleyman b. El Aş'es. *Kitâbu'l-Mesâhif*. thk. Ebû Üsâme Selim b. Hilâlî. Kuveyt: Müesseset-ü Guras, 2006.
- Sindî, Ebû Tahir Abdü'l-Kayyûm Abdü'l-Gafûr. *Safahât fî ulûmi'l-Kırâat*. yy. el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1994.
- Gür, Süleyman. "Hüseyin b. Ali el-Amâsî'nin Resm-i Osmanî'ye Dair Risalesi". *Uluslararası Amasya Alimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Amasya: y.y., 2017, 254-279.
- Watt, William Montgomery. *Kur'an'a Giriş*, çev. Süleyman Kalkan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Baskı, 1998.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî. *Târihu'l-Ya'kûbî*. 2 cilt. Beyrut: yy., 1960.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-Marife, 1972.
- Şen, Ziya. "Kur'an-ı Kerim'in yazılması". *Diyanet İlmî Dergi* 46/1 (Ocak-Şubat-Mart 2010), 33-56.

Orijinallik Beyanı / Declaration of Authenticity

Makale genel kabul gören iThenticate intihal tarama programında taranmış olup, benzerlik oranı %15'i geçmemiştir. / The article was scanned by the generally accepted iThenticate plagiarism scanning programme and the similarity rate did not exceed 15%.

Akademik Etik Beyanı / Academic Ethics Statement

"Mushaf Kitâbetinde Hattat Tasarrufları" başlıklı makale bilimsel araştırma tekniklerine ve akademik etik ilkelerine uyularak hazırlanmış, veriler üzerinde herhangi bir tahrifat veya çarpıtma yapılmamış, başka bir araştırmadan kısmen veya tamamen intihal edilmemiş, yayınlanması amacıyla başka bir yayın organına gönderilmemiştir.

The article titled "Clerk Errors Problem in Mushaf Spelling" has been prepared in accordance with scientific research techniques and academic ethics principles, no falsification or distortion has been made on the data, no partial or complete plagiarism has been made from another research, and it has not been sent to another publication organ for publication.

Çatışma Beyanı / Conflict Statement

“Mushaf Kitâbetinde Hattat Tasarrufları” başlıklı makaleyle ilgili olarak diğer kişi veya kurumlarla herhangi bir çıkar çatışması sözkonusu değildir.

There is no conflict of interest with other individuals or institutions regarding the article titled "Clerk Errors Problem in Mushaf Spelling".

Yazarlık Katkısı Authorship Contribution

This study was conducted with two authors:

1st author contribution rate: 70%, 2nd author contribution rate: 30%.
